

ВАЛЕРІЙ ЛАСТОВСЬКИЙ

*Київський національний університет*

*ім. Тараса Шевченка*

Київ

## МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ.

Наукова спадщина відомого історика наприкінці XX ст. опинилася в центрі особливої уваги сучасних українських дослідників. Виявилось, що дослідження і розвідки М.С. Грушевського мають для істориків вагоме значення і як джерело інформації, і як віха у розвитку української історичної думки. Не можна не погодитися з думкою Л. Винара: “Якщо ідеться про вплив історіографічних концепцій Грушевського на сучасний розвиток державного життя в Україні, а також на відродження української наукової історіографії, то він є безпосередній і виїнятковий сильний. Це зокрема ілюструється підкресленням українськими істориками і державними діячами безперервності історично-державного процесу...”<sup>1</sup> Справді, на нинішній час можна знайти лише обмежену частину наукових досліджень, занадто специфічних, в яких би не фігурували праці самого ж М.С. Грушевського або ж про нього. Можна стверджувати, звичайно, що сучасна українська історична наука, яка вже накопичила досить значний методологічний та історіософський досвід, має величезний потенціал по вивченню проблем минулого. Однак, слід відзначити, що наукова спадщина М.С. Грушевського до сих пір ще представляє значний інтерес для сучасних науковців. Тепер ми маємо вже сотні робіт, в котрих робляться спроби проаналізувати творчий шлях історика, його погляди та їх еволюцію стосовно окремих проблем історії чи в цілому. Зокрема, в цьому напрямі плідно працювали Л. Винар, О. Пріцак, В. Ульяновський, І. Гирич, В. Масненко та ряд інших істориків, самий перелік котрих зайняв би не одну сторінку. В їх працях висвітлювалися різноманітні

---

<sup>1</sup> Л. Винар. *Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації*. Київ, 1995, с.

проблеми, які розглядалися М.С. Грушевським в його роботах. Та є одна із проблем, яку досліджував вчений, але на неї зверталось небагато уваги іншими дослідниками його творчості – це питання про місце і роль церковних інституцій у розвитку українського суспільства. У зв'язку з цим слід зробити деякі зауваги: по-перше, сам історик не часто звертався до історико-церковної тематики (найбільше вона відображена в багатотомній *Історії України-Руси*); по-друге, його погляди стосовно церкви постійно еволюціонували і тому їх слід розглядати відповідно до їх розвитку; по-третє, на жаль, ми маємо досить обмежене коло наукових досліджень з приводу поглядів М.С. Грушевського на церкву та її роль у державно-суспільному житті.

Тільки у 1994 р. було укладено анований список основних праць історика з історії церкви в Україні і цей список, звичайно, є неповним<sup>2</sup>. Проте, він свідчить про досить широкий інтерес М.С. Грушевського до означеного питання у його різноманітних ракурсах. Власне, саме це й відмічають вже сучасні дослідники його спадщини<sup>3</sup>. Л. Винар розглядає церковно-релігійний фактор як один із аспектів історіографічної схеми М.С. Грушевського, його концепції історії України<sup>4</sup>. І. Гирич та В. Ульяновський виділяють наступні основні етапи розвитку поглядів історика на релігію та історію церкви: 1) студентський – етап формування “загального наукового погляду... на історію церкви в Україні”, зокрема під впливом свого вчителя В. Антоновича; 2) з 1894 р., моменту переїзду до Львова – етап, пов'язаний з роботою і життям вченого в умовах переважання “іншої релігійної конфесії”; 3) з 1903 р., моменту “ознайомлення... із французькою соціологічною школою” (Е. Дюркгейм та ін.), під впливом якої створив ряд робіт, зокрема – “З історії релігійної думки на Україні” (1925)<sup>5</sup>.

Стосовно положення православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. історик зупинявся на сторінках буквально деяких поодиноких робіт. Але при цьому він був знайомий із значною

---

<sup>2</sup> М.С. Грушевський. *Духовна Україна (Збірка творів)*. Київ, 1994, с. 553-557.

<sup>3</sup> І. Гирич, В. Ульяновський. “Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського”. В кн.: М. Грушевський. *Духовна Україна...*, с. 521-544; О. Домбровський. “Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми)”, *Український історик*, т. XXXIX. Нью-Йорк, Київ, Львів, Торонто, Париж, 2002, с. 257-265.

<sup>4</sup> Л. Винар. *Михайло Грушевський в українській і світовій історії*. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Париж, 1993, с. 16, 17, 20.

<sup>5</sup> І. Гирич, В. Ульяновський, *цит.пр.*, с. 526, 528, 533.

кількістю тієї наукової літератури, що зачіпала це питання, зокрема з працями М. Чистовича, В. Антоновича, Є. Крижановського, П. Строева, М. Чудецького, В. Зверинського, В. Пархоменка та ін.<sup>6</sup> В передмові до відомих наукових праць О. Левицького та В. Антоновича, виданих Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, вчений зазначав, що “разом взяті ті розвідки складають певну цілість – дають образ церковних відносин на Україні-Руси в XVI – XVIII в.”<sup>7</sup> Між іншим, і ті загальні висновки, до яких приходив сам М.С. Грушевський у вивченні історії України XVIII-го ст., використовувалися сучасними йому дослідниками історії церкви. Так, В.О. Пархоменко у своїй монографії, присвяченій розвитку Переяславсько-Бориспільської єпархії у 1733 – 1785 рр. (а взагалі, вона проіснувала з 1700 по 1799 рр.), користувався відомими першими узагальнюючими роботами вченого з історії українського народу, виданими у Санкт-Петербурзі у 1904 і 1906 рр.<sup>8</sup>

При розгляді цього періоду М.С. Грушевський головним чином звертав увагу на політичні чинники історії церкви в Україні. Як вважає Л. Винар, він “у своїх історичних дослідках брав до уваги цілість історичного життя українського народу і в тому контексті українська середньовічна держава і козацько-гетьманська держава стояли в центрі його досліджень”<sup>9</sup>. На цьому наголошують й інші історики, зокрема І. Витанович, В. Масненко<sup>10</sup>. Саме тому М.С. Грушевський розглядає історію церкви в Україні у зв’язку із розвитком державности.

Так, наслідком факту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, як вважав історик, було “зломлено церковну автономію церкви України і взято під московську церковну владу, а з нею разом – тодішнє освітнє й культурнє життя українське”<sup>11</sup>. Причому, на його думку, все це було результатом суто політичних дій гетьмана І. Самойловича на догоду російській владі, а головним завданням останньої було “зблизити і приподобити Україну до такого ж поміщицького, невільничого ладу Московщи-

<sup>6</sup> М. Грушевський. *Духовна Україна...*, с. 437-438; *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*, т. CVII. Львів, 1912, с. 178.

<sup>7</sup> Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII вв. Львів, 1900, с. I.

<sup>8</sup> В. Пархоменко, *Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785 гг.)*, 2-е изд. Полтава, 1910, с. IV.

<sup>9</sup> Л. Винар. *Михайло Грушевський...*, с. 27.

<sup>10</sup> І. Витанович. “Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського”, *Український історик*, 1966, №9-10, с. 42; В. Масненко, *Історична думка та націотворення в Україні*. Київ, Черкаси, 2001, с. 274.

<sup>11</sup> М. Грушевський. *Люстрована історія України*. Київ, 1992, с.333, 390.

ни”, отже – здійснити політичну і соціальну інкорпорацію<sup>12</sup>. М.С. Грушевський відзначає, що приєднання Київської митрополії відбулося “не особливо благочестивим способом” і в результаті “в автономному житті України пробита була ще одна немаловажна пробоїна”<sup>13</sup>. Але саме в цей час православна церква в Україні ще зберігала сильні позиції в суспільстві завдяки тому, що “панський устрій” після 1648 р. зберігався, зокрема “зосталися маєтки православних монастирів і церков, що господарили в них по-давньому”<sup>14</sup>.

Програма дій російської державної влади стосовно православної церкви в Україні, звичайно, мала більш широкий зміст, ніж просто підпорядкування собі церковних структур. І М.С. Грушевський це досить чітко розумів: “Під московською займанщиною далі йшов процес отієї “бюрократизації” церкви, початок якої було зазначено... як перехід її в повну й глибоку залежність від державної влади. Ця влада була українським національним інтересам ворожа, демократичним відчуженням мас неприязна, українській культурі неприхильна. Навпаки, московський уряд приклав усі старання до того, щоб по всій лінії винищити не лише будь-яку самостійність чи автономність України як країни, але й саме почуття своєї окремішності у людності”<sup>15</sup>.

Значне місце в історії православної церкви М.С. Грушевський відводить гетьману І. Мазепі. Для історика взаємостосунки гетьмана з церквою – це “характерна особливість його правління, помітна більше, ніж в інших гетьманів”<sup>16</sup>. Саме на цьому фоні він показує як би двоїсте відношення до гетьмана українського народу: з одного боку, меценатська діяльність І. Мазепи на користь православної церкви справляла “сильне вражіння і на маси народні”, а створені величні пам’ятки “викликали подив для гетьманської власті і вельможності”, але з іншого боку, “через се не зменшилося незадоволення на гетьмана за всі ті явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу”<sup>17</sup>.

В заслугу гетьману І. Мазепі історик ставить те, що він “заходиться... коло величних як на той час будівель, головно церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі

---

<sup>12</sup> Там же, с. 337; М. Грушевський, “З історії релігійної думки в Україні”. В кн.: М. Грушевський. *Духовна Україна...*, с. 81; М.С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа*. Київ, 1990, с. 226-227.

<sup>13</sup> М.С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа...*, с. 227.

<sup>14</sup> М. Грушевський. *Ілюстрована історія України...*, с. 338.

<sup>15</sup> М. Грушевський. *З історії релігійної думки в Україні...*, с. 88.

<sup>16</sup> М.С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа...*, с. 231.

<sup>17</sup> М. Грушевський. *Ілюстрована історія України...*, с. 343.

і церкви багатими розкішними будовами, образами, різними дорогими речами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі і zarazом – своєю славу, могутність, багатство”<sup>18</sup>. Отже, в цьому М.С. Грушевський вбачає безумовно державницький підхід гетьмана до внутрішнього соціально-політичного життя в Україні. І як наслідок цієї політики, вже після провалу задумів І. Мазепи і спроб стерти його ім’я з української історії і пам’яті – “уся Україна повна тих різних пам’яток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того, що в тім часі підходило під розуміння української культури”<sup>19</sup>.

Змальовуючи всі протиріччя у постаті І. Мазепи і його діяльності, М.С. Грушевський зробив цікаве зауваження, що їх підкреслює. На його думку, відразу після свого призначення і укріплення позицій при Петрі І, гетьман, спираючись на фінансову спадщину свого попередника, розпочинає широке церковне будівництво “немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скатоличений, “лях”<sup>20</sup>. Отже, з думки історика випливає, що І. Мазепа у своїй політиці намагався як би поєднати свої державницькі позиції зі своїми особистими інтересами.

Але всі заходи гетьмана стосовно церкви не дали бажаного результату в політиці. Українське духовенство не змогло підтримати його у 1708 – 1709 рр., як і переважна більшість населення. Як зауважує М.С. Грушевський, “духовенство послухно кидало 0. анафему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників”<sup>21</sup>. Аналізуючи погляди вченого на діяльність гетьмана, Т. Мацьків прийшов до думки, що “оцінка М. Грушевським гетьманування Івана Мазепи була критична, але об’єктивна”<sup>22</sup>.

Православне духовенство на той час вже знаходилося в залежності від російської політики і тому вимушене було терпіти різноманітні утиски й образи, зокрема, як уряд князя О. Шаховського заслав “Київського митрополита Ванатовича разом з ігуменами київських монастирів... за те, що не одслужили молебня в царський день”<sup>23</sup>. Хоч у цьому й проглядається певне спрощення ситуації М.С.

<sup>18</sup> Там же, с. 341.

<sup>19</sup> Там же, с. 342.

<sup>20</sup> Там же, с. 341.

<sup>21</sup> Там же, с. 355.

<sup>22</sup> Т. Мацьків, “Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського”, *Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті*. Київ, 1994, с. 162.

<sup>23</sup> М. Грушевський. *Ілюстрована історія України...*, с. 375.

Грушевським, але все ж таки наведений ним приклад досить красномовно підкреслює безцеремонну політику Росії стосовно українського духовенства в 1730-х рр. На його думку, українська “ієрархія була стероризована безоглядними московськими розпорядженнями: митрополитів і владик за що-небудь забирали до Московщини, засиляли, замикали до монастирів. Вибори ієрархії фактично скасовано: її став призначати петербурзький Синод, цебто царський уряд”<sup>24</sup>.

Безумовно, що історію церкви в Україні XVIII-го ст. неможливо розглядати поза ситуацією навколо т.зв. “дисидентського питання”, російської зовнішньої політики та народного руху на Правобережній Україні (зокрема, Коліївщини). Але коли в усьому цьому історіографічна традиція в часи М.С. Грушевського виходила головним чином із суто політичних або релігійних, або особистісних факторів, то сам він намагався розглядати проблему більш широко. Так, у передмові до творів, присвячених народним рухам, історик виходив з того, що головними їх причинами були політичні та соціально-економічні обставини, те, що “українсько-руський нарід в XVIII в. побачив себе знову серед тих самих обставин, против яких він повставав в XVII в., проливши тільки крові своєї й чужої та положивши стільки жертв для їх знищення”. Також, на його думку розгортанню найсильніших рухів на Правобережжі сприяло ще кілька обставин: те, що цей край “на ново почав кольонізуватись в XVIII в. і залюднятих втікачами з ріжних околиць, а нездалий адміністративний устрій краю, близька російська границя, а ще більше – сусідня Січ давали можливість для рухів на ширшу міру”<sup>25</sup>. Щодо соціально-економічного фактору у розгортанні народних рухів на Правобережжі до такої ж думки прийшов і В.О. Пархоменко, хоча в іншому його погляди мали деяку відмінність<sup>26</sup>.

Чомусь до нинішнього часу в українській історіографії побутує думка, ніби М.С. Грушевський услід за польською історіографією XIX ст. вважав відомого ігумена Мотронинського монастиря М. Значко-Яворського організатором Коліївщини (1768 рр.)<sup>27</sup>. Однак, насправді він відносився до цього питання більш зважено (взагалі, слід відмітити зваженість підходу як одну з

---

<sup>24</sup> М. Грушевський. *З історії релігійної думки в Україні...*, с. 82.

<sup>25</sup> “Вступне слово”, *Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці*. Львів, 1897, с. I.

<sup>26</sup> Вл. П-ко, К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке, *Киевская Старина*. 1905, №7-8, с. 108-116.

<sup>27</sup> В. Матях, “Мелхиседек Значко-Яворський”, *Історія України в особах: Козаччина*. Київ, 2000, с. 250.

характерних рис творчості вченого). Зокрема, він писав: “Переяславські владики, котрим підлягали православні парафії Київщини, не могли з-за границі успішно боротися з унією, але у них знайшовся на місці дуже зручний і завзятий помічник: Мелхиседек Значко-Яворський... Йому поручено завідування православними парафіями полудневої Київщини, і він дуже енергійно заходився коло організації православних громад, заохочуючи їх міцно триматися православної віри, не приймати священників уніятських... Так виникає в 1760-х роках завзята боротьба унії з православ’ям... Мелхиседек їздив у сій справі до цариці й дістав ріжні обіцянки; російському послові в Варшаві наказано заступитися перед польським правительством”<sup>28</sup>. Та й у своїх відомих “Очерках истории украинского народа”, що видавалися у 1904, 1906, 1911 рр. історик лише відзначав, що ігумена Мотронинського монастиря “вважали одним з ініціаторів народного руху”<sup>29</sup>. З усього цього аж ніяк не випливає, що й сам М.С. Грушевський вважав М. Значко-Яворського організатором Коліївщини. Крім того, він був знайомий з роботами багатьох істориків, що вивчали детальніше цю ситуацію (напр., В. Пархоменка); та й взагалі, важко запідозрити вченого у поверхневому підході до питання. Це тим більше неймовірно, що ще наприкінці ХІХ ст. М.С. Грушевський відзначав роботу Я. Шульгина, присвячену Коліївщині і підтримував його у дискусії з польським істориком Т. Корзоном. Він вважав, що думку Я. Шульгина, висловлену ще у 1893 р. на сторінках *Київської старовини* “можна прикласти взагалі для оцінки народніх рухів на Україні-Руси ХVІ – ХVІІІ в., в межах Польської й Російської держави”<sup>30</sup>. Що ж до особи М. Значко-Яворського, то Я. Шульгин на відміну, наприклад, від того ж самого Т. Корзона, одного з яскравих представників польської історіографії, аж ніяк не вважав його одним із організаторів Коліївщини.

Оцінюючи політичні дії російського уряду навколо міжконфесійних та міжнаціональних взаємовідносин на Правобережній Україні цього ж часу, М.С. Грушевський відзначає деякі суттєві моменти. Так, на його думку т.зв. “дисидентське питання”, котре розігрувала російська дипломатія у Варшаві – це не що інше, як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. Цей погляд притаманний і польській історіографії ХІХ – ХХ ст., в той час російська історіографія займає протилежну позицію. Слід звернути увагу також на думку М.С. Грушевського щодо ситуації

<sup>28</sup> М. Грушевський. *Ілюстрована історія України...*, Київ, 1992, с. 416.

<sup>29</sup> М.С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа...*, с. 279.

<sup>30</sup> “Вступне слово”. В кн.: Я.Шульгин. *Начерк Коліївщини*. Львів, 1898, с.

навколо загальновідомої “Золотої грамоти”. Він вважає її безумовно фальшивкою, однак, не виключає можливості того, що “з боку російської влади дійсно були допущені такі заяви, котрі сприяли народному руху, вселяючи надію, що йому співчуває сама імператриця”<sup>31</sup>. Таким чином, вчений пов’язує між собою факт виготовлення фальшивки із безпосередньою зовнішньополітичною та ідеологічною діяльністю російського уряду Катерини II напередодні вибуху Коліївщини, під її впливом.

Період другої половини XVIII-го ст. в історії церкви в Україні М.С. Грушевський вважає самим найважчим, оскільки саме в цей час відбувався подальший занепад “українського церковного і взагалі релігійного життя”, “зокрема від цариці Катерини, довелося зазнати особливо багато лиха”; і в результаті її внутрішньої політики склалася ситуація, коли “офіційна православна церква України та її духовенство, особливо вище, омертвіло, відірвалось від громадянства, втратило вплив і значення у громадському та культурнім житті”<sup>32</sup>. Програма боротьби імператриці з церквою в Україні, на думку вченого, мала під собою дві головних підстави: по-перше, боротьба з церквою взагалі як з конкурентом за владу, і, по-друге, боротьба з українським національним та політичним сепаратизмом<sup>33</sup>. Точніше цю думку висловив сучасний український історик О.К. Струкевич, котрий вважає, що Катерину II “найбільше непокоїла можливість церкви... вільніше, ніж у Росії, впливати на настрої народу”<sup>34</sup>. Крім того, на його ж думку, для політики її уряду стосовно України характерні такі риси як 1) традиційне ставлення до України як складової частини Росії, 2) зміцнення абсолютистської влади, 3) імперська спрямованість, що виросла з ідеї збирання руських земель, 4) природне спрямування зовнішньої політики через Україну в сторону центральної Європи та чорноморського басейну, 5) врахування досвіду Петра I: занадто сильний тиск на Україну “може призвести до посилення сепаратистських настроїв, аж до спроб відторгнення її від імперії”<sup>35</sup>.

Ще одним фактором, крім політичного, у справі ліквідації самостійності православної церкви в Україні, як впливає з роздумів М.С. Грушевського, був ще й внутрішній фактор, що характеризу-

---

<sup>31</sup> М.С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа...*, с. 279.

<sup>32</sup> М. Грушевський. *З історії релігійної думки в Україні...*, с. 88, 89.

<sup>33</sup> Там же, с. 88.

<sup>34</sup> О.К. Струкевич, *Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми)*. Київ, 1996, с. 25.

<sup>35</sup> Там же, с. 14, 80.



вався відношенням до цього питання гетьманської влади та вищого духовенства. Прикладом першого для нього є І. Самойлович, котрий діяв “запобігаючи московської ласки” в питанні підпорядкування Київської митрополії. Щодо ж другого, то тут в першу чергу виступають самі київські митрополити, котрі на побажання російського уряду в останній чверті XVIII-го ст. “вводять великоросійську мову у викладання Київської академії”, причому особливу ревність в цьому проявив митрополит С. Миславський<sup>36</sup>. Тому М.С. Грушевський вважає, що “українське духовенство, і зокрема його ієрархія, покійно і навіть запопадливо виконували урядову волю, а часто навіть йшли назустріч її бажанням”<sup>37</sup>. Що ж, тут можна зауважити лише про реальне існування підстав для такої думки. В тодішній українській церковній ієрархії, на жаль, не знайти прикладів відвертої самопожертви у відстоюванні державности України. Разом з тим, слід відзначити, що вчений досить побіжно відзначив діяльну участь православного вищого духовенства у спробах заявити про власне бачення свого правового і соціального положення в складі Гетьманщини: “Заходи коло відновлення колишньої виборности єпископів, підіймані з українського боку за Єлисавети й Катерини в 1740-60 рр., лишилися без успіху”<sup>38</sup>. Між іншим, той же самий митрополит С. Миславський у 1763 р. і 1767 – 1768 рр. ще намагався відстоювати права українського духовенства. Сучасний дослідник К.В. Хоменко пробує знайти виправдання введенню митрополитом російської мови у навчальний процес Київської академії тим, що, по-перше, “його вчинки були зумовлені тими обставинами, в яких він знаходився” і, по-друге, тим, “що не лише студенти, але й викладачі погано знали російську мову, розмовляючи вперемішку українською, польською та латинською мовами”<sup>39</sup>. Автор хотів довести, що С. Миславським рухало лише бажання підвищити рівень знань студентів і викладачів за рахунок вивчення російської мови. Однак, він не враховує тієї обставини, що для досягнення цієї мети не обов’язково було переводити всю систему навчання на російську мову. Тому думка М.С. Грушевського з приводу С. Миславського так і залишається не запереченою.

Окремо можна вивчати погляди М.С. Грушевського на розвиток української культури у зв’язку з впливом на нього

---

<sup>36</sup> М.С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа...*, с. 302.

<sup>37</sup> М. Грушевський, *З історії релігійної думки в Україні...*, с. 89.

<sup>38</sup> Там же, с. 89.

<sup>39</sup> К.В. Хоменко, “Самуїл Миславський (біографічна довідка)”, *Лаврський альманах*. Вип. 9, Київ, 2003, с. 120, 126.

церковного середовища. Так, на його думку, аж до середини XVIII ст. українське культурне життя мало переважно церковний характер<sup>40</sup>. Серед найбільш видатних діячів із цієї сфери він виділяє в першу чергу св. Димитрія Ростовського (Д. Туптала), С. Яворського і Ф. Прокоповича, котрі “характеризують різні течії релігійної думки на Україні”<sup>41</sup>. При цьому вчений знову ж таки розглядає їх діяльність крізь призму існуючої політичної ситуації. Зокрема, при зверненні уваги на взаємовідносини С. Яворського і Петра I, він наголошував на тому, що “фактичну адміністрацію церкви перебрав на себе сам цар, зробивши з того одне з міністерств, та цареві хотілось, щоб Яворський покривав своїм іменем його церковну політику. Це була дуже тяжка позиція для Яворського”<sup>42</sup>. Так само М.С. Грушевський розглядав і політичну репутацію Ф.Прокоповича, особливо у зв’язку із виступом І. Мазепи та ідейною прихильністю до “державної влади, необмеженого монархізму”<sup>43</sup>.

До всього вище сказаного ще слід додати, що й сам М.С. Грушевський мав безпосереднє відношення до українського православного духовенства XVIII-го ст. У вже згаданого вище М. Значко-Яворського ми знаходимо поки що найдавнішу згадку про предків відомого історика, котрий у своїй автобіографії так писав про власний родовід: “Я походжу з давньої (звісної з XVIII ст.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринському повіті”<sup>44</sup>. Описуючи храми Чигиринського староства, ігумен Мотронинського монастиря у 1767 р. зробив відповідні записи і по церкві Святої Параскеви в селі Худоліївка. За його даними, вона була збудована заново на місці старої у 1730 р., а рукоположений був до неї священником Данило Грушевський 12 липня 1742 р. від молдавського митрополита Никифора<sup>45</sup>. На сьогоднішній день багато хто із істориків вважає, що саме “українське духовенство... відіграло неоціненну роль у підготовці еліти для відродження нації”<sup>46</sup>.

<sup>40</sup> М. Грушевський. *Люстрована історія України...*, с. 390.

<sup>41</sup> М. Грушевський. *З історії релігійної думки в Україні...*, с. 82.

<sup>42</sup> Там же, с. 84.

<sup>43</sup> Там же, с. 86.

<sup>44</sup> *Великий українець: Матеріали життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ, 1992, с. 220.

<sup>45</sup> “Описание староства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих”, *Киевские епархиальные ведомости*. 1862, №10, с. 345-346.

<sup>46</sup> І. Гирич, В. Ульяновський, *цит. пр.*, с. 522; див. також: С. Білокінь, “Доля української національної аристократії”, *Генега*, 1996, №1, с. 132-148; В. Ластовський, *Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія)*. Черкаси, 2002, с. 92-93.

Отже, з усього вищевикладеного цілком ясно випливає, що у своїх поглядах на роль і місце православної церкви у суспільному і державницькому житті України наприкінці XVII – у XVIII ст. М.С. Грушевський повністю виходив із своїх концептуальних засад бачення розвитку української історії, українського народу. Для нього православна церква цього періоду виступає як один із засобів державницької чи антидержавницької (антиукраїнської) політики. При цьому необхідно відмітити, що саме політичні аспекти є визначальними в роздумах М.С. Грушевського про православну церкву в Україні, навіть стосовно участі її в культурному житті.